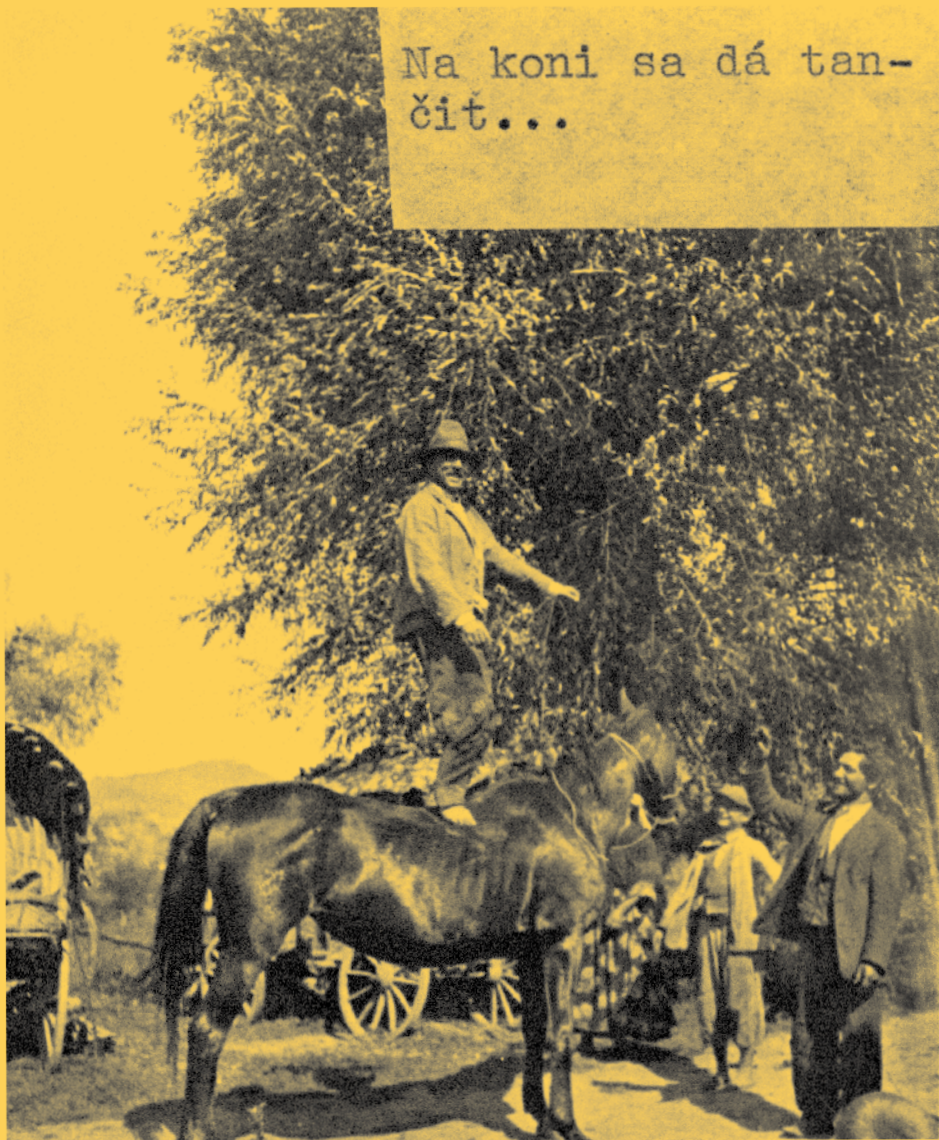

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2016

Na koni sa dá tan-
čit...

Romano džaniben

časopis romistických studií | 23. ročník | 2/2016

Na obálce:

Borovanští Romové zachyceni Jozefem Kolarčíkem-Fintickým ve Finticích u Sekčova.

Muže na koni se nepodařilo identifikovat. Muž pod koněm je borovanský Rom přezdívaný Dadki, vedle něj stojí jeho syn Partyty. Identifikovala je Dadkiho nejmladší dcera Sedra narozená ve čtyřicátých letech 20. stol., nyní žijící ve Velké Británii. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Uložení originálu: Slovenská národná knižnica - Literárny archív; sign. A XXVI-489; fotografie: „Cigán tancuje na koni“, Fintice pri Sekčove.

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

- Markéta Hajská
„Polokočovníci“ / Migrační trajektorie olašských Romů
na Prešovsku od poloviny 19. století až do zániku kočování 7
- Jan Ort
Migrace z východoslovenské vesnice.
Historický přehled a současné modely 39
- Plamena Stojanová
Sociální a ekonomické změny v životě bulharských
„občanů cikánského původu“ (1944–1989) 71

NERECENZOVANÁ ČÁST

- Milada Závodská a Lada Viková
Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války
v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita
a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946 107
- Pavel Kubaník, Jan Ort
Sas o ľudos pre bida. Paľis imar lokores avilam ke amende,
the o gadže the o Roma. / Lidé na tom byli špatně.
Potom už jsme pomaloučku přišli k sobě, i gádžové i Romové.
Rozhovor s paní Zuzanou Sivákovou 125
- Jan Ort
O Roma Mirolatar / Romové z Miroľe 145
- Andrej Giňa a Stáňa Miková
Pozdravy do/z Rokycan 159
- RECENZE | ANOTACE 193**

Recenzovaná část

Studie a materiálové studie

„Polokočovníci“

Migrační trajektorie olašských Romů na Prešovsku od poloviny 19. století až do zániku kočování²

Abstract

The study focuses on migration trajectories of one community of Vlach Roms which has settled in the second half of the 19th century in eastern Slovakia. Taking a diachronic perspective, the text presents the migration histories of this group of people since their arrival to the territory of Slovakia until the termination of their itinerancy one hundred years later. The case study is based on data gathered via a combination of social anthropologic and oral history approaches as well as archival research (mainly in parish registers). Using the results of her long term field research the author aims at reconstructing the travelling routes of the community in focus. She pays attention to the process and degree of settlement of this group in the particular municipality in eastern Slovakia, and the subsistence activities of the Roms linked with travelling life, which some of the community members pursued even after their settlement in the village. While doing so she also enters into debate with existing Romani studies literature on the adequacy of labelling the group „semi-nomadic“ – as has so far been done.

Key words

Vlach Roms, migration, migration trajectories, semi-nomadic life, process of sedentarization

1 Mgr. Markéta Hajská působí na Semináři romistiky KSES FF UK, je doktorandkou na Ústavu etnologie FF UK. E-mail: marketa.hajska@ff.cuni.cz

2 Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci projektu „Migrace českých a slovenských Romů do Velké Británie a Kanady“, reg. č. 15-02702S.

Úvod

Tento článek se zaměřuje v diachronní perspektivě na migrační trajektorie olašských Romů, kteří se v druhé polovině 19. století usídlili v obci „Borovany“ na východním Slovensku. Bude sledovat migrační pohyby této skupiny zejména v oblasti dnešního Prešovského kraje, ale také v širších okruzích v období od jejich příchodu do této oblasti (kolem poloviny 19. století) až do ukončení jejich nomádských aktivit přibližně před půl stoletím. Od obce, kterou nazývám Borovany,³ odvozují dodnes své kořeny stovky olašských Romů pocházejících z východního Slovenska, kteří sami sebe označují jako *Vlašika Rom*. Ti tvoří poměrně specifickou skupinu olašských Romů, kteří se od ostatních olašských Romů žijících na jižním a jihozápadním Slovensku liší jednak dialektně a jednak kulturně.⁴ Zaměřím se na podoby migračních trajektorií této skupiny a budu se věnovat také dopadům některých makrosociálních proměn na členy této skupiny. Diachronní výklad strukturuji podle obecných dějinných epoch a vytyčuji určitými historickými mezníky, které měly obecně zásadní dopad na Romy na Slovensku. Jsem si vědoma toho, že samotní Romové přisuzují předělům mezi jednotlivými historickými obdobími mnohdy menší význam, než jim mají historici i sociální vědci snahu přikládat, a že z pohledu Romů samotných mohou jejich životy strukturovat zcela jiné události.

V této studii se budu snažit na příkladu jedné mikrosociety osvětlit řadu málo probádaných míst v historii olašských Romů na území dnešního Slovenska. Budu se pokoušet rekonstruovat jejich kočovné trasy a také důvod a průběh postupného zániku kočovného způsobu života. Budu se věnovat také tomu, zda lze na tuto skupinu oprávněně nahlížet jako na tzv. polokočovnou.

1 Terminologické vymezení: Polokočovníci

Olašští Romové žijící v několika obcích na východě Slovenska jsou v etnografické literatuře často charakterizováni jako „tradičně polokočovní“ (např. Čajánková 1954, Davidová 1965, Davidová 2000). Je však takové označení pro tuto skupinu přesné? Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, je třeba si ujasnit definici pojmu polokočovný/polokočovník. Toto označení, v anglickém ekvivalentu *semi-nomadic/semi-nomad*, je běžně používán v naší i zahraniční etnografické literatuře v souvislosti s kočovnými skupinami, které praktikují sezónní migraci a žijí v přenosných nebo dočasných typech obydlí, avšak mají určitou základnu, tedy místo, kam se

3 Rozhodnutí anonymizovat jméno obce souvisí s užíváním tohoto smyšleného toponyma i v mých předchozích a právě vznikajících textech, které obsahují citlivé informace o členech této komunity. Jsem si vědomá omezení, která vyplývají z užití anonymizace v historickém textu, avšak činím tak z důvodu ochrany svých respondentů, kteří si přáli zůstat v anonymitě.

4 K vymezení *Vlašika Rom* a dalším údajům o této skupině dále viz Hajsáková 2012, 2015.

vracejí (Merriam – Webster 2016).⁵ Tyto skupiny se přitom často pohybují za účelem zajištění obživy po ustálených trasách či okruzích (Dictionary.com 2016). Termíny *semi-nomad/semi-nomadic* jsou podle webového slovníku Collin, který sleduje frekvence užívání jednotlivých pojmů, užívány ve větší míře od poloviny 19. století. Nejčastěji byly používány od konce padesátých do konce sedmdesátých let 20. století, dnes se používají v porovnání s minulostí méně často (Collin 2016).

Dělení Romů podle míry kočovného či usedlého života najdeme již ve zdrojích z 18. století, důsledně se toto dělení uplatňuje od celouherského soupisu Cikánů z roku 1893 (Horváthová 1964: 137–138). Podle údajů E. Horváthové se v soupise používala klasifikace Romů na usedlé, přechodně usazené a kočovné (nomádní). Horváthová uvádí, že z celkového počtu 36.000 Romů na území dnešního Slovenska zde soupis zaznamenal 2.000 přechodně usazených a 600 kočovných Romů (tamtéž, 137–138).

Jiní autoři upozorňují na vyšší početní odhady maďarských autorů oproti údajům publikovaným E. Horváthovou (Džambazovič 2001, Jurová 2008: 29). Celkový počet Romů v Uhersku soupis odhadoval na 280.000, jejich nejvyšší počet (160.000) zaznamenal na území Sedmihradska (Jurová 2008: 30). Kočovníci se mohli pohybovat v rámci celého Uherska, a tím pádem i na východním či jižním Slovensku, nejen v době soupisu, ale i v době předcházející, čemuž se budu dále v textu věnovat.

V souvislosti s romskými skupinami v československém prostředí termín polokočovný/polokočovník v etnografické literatuře přejímají Emílie Horváthová (roz. Čajánková; např. Čajánková 1954, Horváthová 1964, 1995) nebo Eva Davidová (např. Davidová 1965, 1995, 2000). Dělení Romů na usedlé, polokočovné a kočovné používá i řada pozdějších badatelů i dalších autorů píšících o Romech, a to nejen českých a slovenských (Horváthová 2002, Tkáčová 2002, Šusterová 2015 atd.), ale také zahraničních (Marushiakova 2000, Guy 2001, Liégeois 2007 a řada dalších).

V československé legislativě⁶ se dělení Romů na usedlé, polokočovné a kočovné etablovalo v souvislosti s přípravou zákona č. 74/1958, o trvalém usazení kočujících

5 Součástí definic termínu „polokočovník“ bývá v rámci vymezení obživných aktivit zmíněno i současné pěstování plodin těmito skupinami (Merriam – Webster 2016, Collin 2016). Tato skutečnost se však v kontextu popisu obživných aktivit romských kočovných skupin nevyskytuje.

6 Termíny „polokočovný“ a „kočovný“ pro nesedentarizované skupiny Romů nahradily v poválečné československé legislativě dřívější termíny „potulný cikán“ či „tulák“, které do té doby zákonodárství i státní správa užívalo. Nalezneme je například v zákoně o potulných cikánech ze dne 14. 7. 1927, který v době první republiky romské skupiny postihoval. Tento zákon definoval skupinu, na kterou se zaměřoval, jako „cikány z místa na místo se toulající“ a „jiné tuláky, kteří po cikánsku žijí, a to v obojím případě i tehdy, mají-li po část roku – hlavně v zimě – stálé bydliště.“ Vidíme tedy, že ač byl zákon de facto proti „polokočovníkům“ namířen, jak je zřejmé z vymezení osob, které mají přes zimu bydliště, nesnažil se, na rozdíl od pozdějších zákonů a směrnic, o striktní dělení kočovných osob na plně kočovné a jen částečně (či po část roku) kočující. Na tento zákon navazovaly (i jazykově) i další těsně poválečné vyhlášky, zaměřené na romské obyvatelstvo, například vyhláška Ministerstva vnitra ze 14. 7. 1947 ve smyslu paragrafu 2 vládního nařízení č. 68/1928 Sb., která nařizuje provést soupis „potulných cikánů a jiných tuláků práce se štítících, a to i v případě, mají-li po část roku – hlavně v zimě – stálé bydliště“ (Haisman 1999: 144).

Děti borovanských Romů ve třicátých letech 20. století. Mnozí pamětníci rozpoznali na fotografii dívku jménem Tereza, která odešla v padesátých letech do ČR. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Slovenská národná knižnica - Literárny archív; fotografie „Cigánske deti tancujú“, sign. A XXVI-481 (7)

osob. Ač byl tento zákon cílený vedle kočovných osob také na skupiny polokočovné, byla v něm tato kategorie vymezena velmi vágně. Jak upozorňuje Pavelčíková, v samotném znění zákona se vůbec nehovoří o tzv. „polokočovných Cikánech“, na které se charakteristika „kočovné osoby“ uvedená v paragrafu 2 tohoto zákona v žádném případě nemohla vztahovat (Pavelčíková 2004: 62). „Polokočovné osoby“ vymezovala tajná směrnice z 8. 12. 1958, která je definovala na základě sociokulturních charakteristik jako „osoby, které jsou sice přihlášeny v některé obci k trvalému pobytu, pravidelně se však toulají z místa na místo a vyhýbají se poctivé práci nebo se živí nekalým způsobem“ (Haišman 1999: 163). Sporné vymezení polokočovných osob v zákoně vedlo k tomu, že jej jednotliví úředníci chápali a ve svém důsledku také uplatňovali velmi rozdílně (zejména Haišman 1999: 165, Jurová 2009: 14, Pavelčíková 2004: 62). Zákon tak postihl i rodiny a jednotlivce ze Slovenska, kteří jezdili za prací do Čech, neměli stálé zaměstnání nebo byli na návštěvě u příbuzných. Do soupisu z roku 1959 se tímto způsobem dostalo mnoho osob, které nikdy

nekočovaly a u kterých kočovný život nevedli ani jejich předkové. Naopak řada olašských Romů v té době zaměstnaných ve státních podnicích a další lidé, kteří byli uznáni jako dřívější kočovníci, se do soupisu nedostali (Pavelčíková 2004: 63).

Rozdělení Romů na tři výše zmíněné kategorie se u nás ujalo v souvislosti s popisem romských skupin i v době po soupisu. Užívání této kategorizace v sobě nese stopy politické angažovanosti v podobě souhlasu s politikou komunistické strany. Nováček (1968: 32–33) definuje polokočovný způsob života jako příznačný pro skupiny „cikánů“, které žily nebo žijí „zpravidla v letních měsících v cikánských osadách, v jarních měsících osady opouštějí, potulují se, vyhledávají příležitostné práce a na zimu se vrací zpět do cikánských osad.“ Na rozdíl od „kočovných cikánů, kteří kočovali s typickými cikánskými vozy,“ se „polokočovní“ podle Nováčka připravovali nejčastěji veřejnými dopravními prostředky (Nováček 1968: 32–33). Podle kolektivu autorů pod vedením Káry, kteří se věnovali v polovině sedmdesátých let postavení Romů v ČSR, lze polokočovníky definovat „trvalým obydlím, ve kterém se rodina zdržuje jen část roku (obvykle v zimě), zatímco větší část roku se celá rodina územně přemísťuje v souladu s požadavky profese, která jí skýtá obživu“ (Kára a kol. 1975: 185). Explikaci těchto pojmů se věnuje také Sus, autor quasi odborného zdůvodnění nutnosti přijetí zákona o trvalém usídlení kočujících osob a vedení asimilační politiky vůči Romům (Sus 1961: 18–19).

Členění Romů na tradičně kočovné, polokočovné a usedlé se v české a slovenské literatuře věnované Romům nadále formálně traduje, bez toho, aby se autoři snažili pojem dále vymezovat či redefinovat, a také bez kritické reflexe toho, jak toto dělení souvisí s (historickou) realitou a jaké jsou vlastně konkrétní poznatky o kočování olašských Romů. Domnívám se, že v této oblasti přetrvává mezi autory zvyk vzájemného citování na úrovni poznatků i používaného jazyka a stírá se tak mimo jiné nutnost dále přezkoumávat některá tvrzení o podobách nomádského způsobu života jednotlivých olašských skupin do zákazu kočování nebo i po něm.

Ačkoliv se často uvádí, že olašští Romové žili na Slovensku až do roku 1958 kočovným způsobem života, mé vlastní výzkumné rozhovory s olašskými Romy nejen na území východního Slovenska, ale také např. v okresech Nitra, Galanta a Levice dokládají, že již v meziválečném období žila část olašských Romů částečně usazeně. I když se věnovali handlování s koňmi a jiným způsobům obživy vyžadujícím prostorovou mobilitu, měli již minimálně v této době v konkrétních obcích postavené příbytky, do kterých se vraceli.

Pokud se nyní vrátíme ke sledované skupině borovanských Romů, je zřejmé, že i zde můžeme pozorovat výskyt semi-nomadismu. Lze však tuto skupinu jednoduše označit jako polokočovnou? Jak ukáží v dalším textu, toto označení není přesné. Proto v mnoha kontextech, a stejně tak i v titulu této studie, uvádím tento termín v uvozovkách.

2 Metodologie

Tento článek přistupuje k územnímu pohybu sledované lokální skupiny Romů v historické perspektivě. Vycházím z orálně historických metod, které se snažím kombinovat s daty z polostrukturovaných rozhovorů⁷ a s výzkumem archivních zdrojů (v tuto chvíli zejména matričních záznamů).

V různých historických obdobích vycházím z různých zdrojů. Období od začátku 20. století lze zkoumat prostřednictvím výpovědí řady pamětníků, kteří dnes žijí na východě Slovenska, v Česku, Velké Británii, na Ukrajině či ve Švédsku. Pro období od padesátých let 20. století lze tyto výpovědi doplňovat i o data z obecní kroniky, která nejsou bohužel k dispozici pro starší období. Analyzuji také data genealogické povahy, která jsem v průběhu let mezi (původně) borovanskými Romy nasbírala.

K 19. století je k dispozici cenný zdroj: mikrofilmy s matričními záznamy místní římsko-katolické farnosti. Ty jsou uloženy ve Státním archivu Prešov a pro studovanou obec se dochovaly a jsou dostupné přibližně od 17. století až do roku 1902.⁸

Digitalizace matričních dat mi umožnila vyhledávání v záznamech dalších farních matrik ve značné části Slovenska. Postupovala jsem metodou vyhledávání podle příjmení typického pro sledovanou skupinu – *Makula*. Postupně jsem narazila na celkem 75 osob tohoto příjmení, které se do začátku 20. století⁹ narodily buď v Borovanech, nebo v jiné obci, avšak s prokazatelnou souvislostí se studovanou komunitou.¹⁰ U osob, které se narodily v jiných obcích, jsem se věnovala pouze

7 Pro účel této studie vycházím z rozhovorů s olašskými Romy pocházejícími z Borovan, kteří se narodili v letech 1918–1925 (2), 1930–1939 (5), 1940–1950 (8), 1951–1960 (10), 1960–1975 (15). Tyto rozhovory jsem realizovala v letech 2000–2017 na Slovensku (v Borovanech, Prešově a Košicích), v České republice (v Jablonci nad Nisou, Mostě, Svitavách, Ostravě a Chomutově), ve Velké Británii (v Leicesteru) či ve Švédsku (v Malmö).

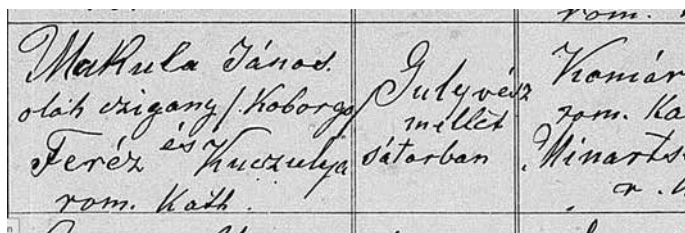
8 Tyto matriky jsem využívala také v online podobě na stránkách mormonské církve (www.familysearch.org), kde jsou dostupné i fotografie ručně psaných záznamů. Tyto záznamy z farních knih jsem se pokusila propojit s genealogickou mapou. Jednoznačnou kompatibilitnost mezi záznamy z farních matrik a „zdola“ vytvářenými genealogickými mapami (skrze rozhovory s narátory) komplikují romské přezdívký. Romové si málokdy pamatují oficiální jméno svého předka a znají jej jen pod přezdívkou jako např. Davav, Bunci, Horcár, Ochoj, Bíga, Cine, Gáminka, Zali, Fulí atp. Na druhou stranu kroniky málokdy romské jméno zaznamenávají nebo odrážejí. Není tomu tak ale naštěstí vždy, takže můžeme s jistotou nalézt například muže zvaného Bandura, generace vzdáleného předka jedné části borovanských olašských Romů, kteří si po něm říkají Banduráca, nebo Faljaka („Falyaka“), předka jiné části skupiny, která je po něm nazývána Faljakáša – jeho přezdívkou je totiž raritně uvedena v závorce u farního záznamu u osoby jménem Kolmán. Jiná postava, Bangi, se také objevuje shodně v matričních záznamech jako prarodič jedné z nejstarších mnou navštívených narátorek. Kompletní genealogická mapa i soupis matričních záznamů, potvrzující územní výskyt členů sledované skupiny, se nalézají v soukromém archivu autorky a nebyly dosud publikovány.

9 Borovanská farní kniha je ve Státním archivu Prešov i na webu dostupná pouze do r. 1902, některé další farní knihy dostupné přes www.familysearch.org zprostředkovávají data ještě o několik let blíže k současnosti, nejnovější záznamy (z roku 1909) jsem našla ve farní knize z obce Jaklovce.

10 Mám tím na mysli záznamy z jiných slovenských farností u osob se jménem Makula, u kterých je ve farních knihách u křtěného dítěte v poznámce uvedena jako domovská obec „Borovany“. Takto se mi podařilo nalézt záznam o výskytu pohybu osob z této skupiny celkem v 35 dalších slovenských obcích (jejich seznam je uveden v sekci Archivních zdrojů v závěru studie).

záznamům, u kterých byla dále uvedena poznámka potvrzující jejich „romství“, resp. někdy zároveň i označení za osoby vedoucí kočovný život. Jedná se o maďarsky psanou poznámku, že určitá osoba je *vándorló cigány* nebo *kóborgó cigány*, či přímo *oláh cigány*¹¹, či latinsky psanou poznámku *zingarus valachicus, zingarius peregrinus, zangarius vagabundus, zing., zingara, zingos peregrinos, sub tentorio* (pod stanem), *cingari ex „Borovany“*, *Zingari walachici, vagabundus zingarus* atp.

Fakt, že se ve farních matrikách druhé poloviny 19. století sledovala „etnická příslušnost“, a to v kolonce, kde se běžně uvádělo povolání či stavovská třída, je pro účely mého bádání velmi cenný. Jsme-li na pochybách, zdali místní typické romské jméno (*Makula*) nesdíleli v dané době i Neromové, poznámka *vandorlo cigány* nás z nich vyvede.

Výřez části záznamu z farní knihy – narození Jánose Makuly r. 1887 v Kokošovcích, okres Prešov. U jeho otce téhož jména je maďarská poznámka: Olašský cikán / toulavý cikán. Žije ve stanu u obce Gulyvész („Dulová Ves“).¹²

Moje rešerše dostupných archivních zdrojů je zatím v počátcích, do budoucna plánuji provést výzkum fondu policejního ředitelství v Bratislavě či četnických záznamů a dalších archivních materiálů z území Šarišsko–zemplínské župy ve Státním archivu Prešov. V plánu mám také podrobné prostudování jednotlivých historických „soupisů cikánů“ na Slovensku, které by moje dosavadní poznatky mohly značně doplnit a rozšířit (zejména studium policejního soupisu z roku 1924 uloženého ve Státním archivu v Košicích). Jsem si vědoma toho, že výzkum prováděný v matričních záznamech nám poskytuje jednostranná a omezená data, která mají své limity. Mezi ně patří nemožnost konečného prozkoumání tohoto typu zdroje: matriční záznamy se mohou neustále přidávat, jde také o to, jak si přesně nastavit vyhledávání, nebo jak může být určité jméno atp. zapsáno či přepsáno. Data lze tedy interpretovat pouze ve smyslu pozitivního výskytu určitého jevu, negativní výskyt není důkazem jeho neexistence. Nalezené záznamy nelze v žádném případě považovat za finální, musíme vždy myslet na to, že řada záznamů zůstala neobjevena.

11 *Oláh cigány* – „olašský Cikán“, s původním významem „rumunský Cikán“ (Bodnárová 2009: 9). Slovo *cigány* je v matrikách též zapisováno jako *czigány*.

12 Slovenský státní archiv. Mikrofilm z obce Kokošovce, Prešov, Slovensko, č. 1, 792, 766.

3 Příchod olašských Romů na území východního Slovenska a do obce a jejich pohyb v 19. století

Mnoho autorů odborných i popularizačních publikací o Romech uvádí, že předci dnešních olašských Romů začali přicházet na území Slovenska i do českých zemí v druhé polovině 19. století z jihovýchodní Evropy. Jejich příchod je často dáván do souvislosti se zrušením nevolnictví, respektive otroctví v Moldávii a Valašsku (např. Hancock 2001: 51–52, Liégeois 2007: 45, Horváthová 2002: 41, Hübschmannová 2002: 21, Pavelčíková 2009: 37, Šusterová 2015: 45) v letech 1855 a 1856, jehož důsledkem byla migrace Romů po staletí žijících na tomto území mimo jiné do prostoru střední a západní Evropy.

Jiní badatelé však docházejí k závěru, že olašští Romové opouštěli území Moldávie a Valašska již před koncem otroctví v těchto zemích. Angus Fraser zpochybňuje pobyt olašských Romů v otroctví do poloviny 19. století a upozorňuje na to, že množství tradičních kulturních prvků, podoba sociální struktury a příbuzenských vztahů, jakou si tito Romové uchovali, nejsou slučitelné s pobytem v otroctví (Fraser 1992: 39).

Také podle Eleny Marushiakové a Vesselina Popova docházelo k migračním vlnám z Valašska a Moldávie mnohem dříve. Olašští Romové se podle nich dostávali už v 16. a 17. století např. do oblasti Polska a Ukrajiny nebo na hranice Osmanské říše (Marushiakova, Popov 2001: 50). Konec otroctví podle nich představuje důležitý faktor pro migraci Romů mimo území Valašska a Moldávie, avšak nikoliv začátek ani hlavní důvod migrace olašských Romů do jiných částí Evropy (Marushiakova, Popov 2004: 169–170). Dřívější dataci příchodu do oblasti dnešního Slovenska přináší i Zbyněk Andrš (2016: 70), který s odkazem na další zdroje citované Emílií Horváthovou (Horváthová 1964) uvádí, že první zmínku o výskytu olašských Romů lze datovat kolem roku 1668, kdy přišla údajně z Polska na Liptov „lúpežna banda olasskych Cigánov, zvaných Balážov, ktorá prepadávala obyvateľstvo“ (Horváthová 1964: 103). Tato zmínka je zajímavá z toho důvodu, že v dnešní době jsou mezi Romy nositeli jména Baláž¹³ výhradně neolašští Romové, tzv. „Rumungři“, a tudíž by stálo za to pramen, který Horváthová cituje, podrobit bližšímu zkoumání.¹⁴

Zbyněk Andrš vyvozuje z dalších záznamů o výskytu typického příjmení olašských Romů (Stojka) v 18. století v Horních Uhrách, že k příchodu Romů z této skupiny došlo již v 18. století, nebo dokonce dříve (Andrš 2016: 70). Také podle Manna můžeme nalézt výskyt příjmení Stojka už v 18. století: v oblasti

13 Výskyt jména Baláž (Balas/Balás/Baláž) na Spiši v první polovině 18. století dokládá ve svých výzkumech Arne Mann (Mann 2003: 276) nebo David Scheffel (Scheffel 2015: 118). Při vlastních výzkumech jsem se setkala s rodinou Balážů z Prešova, kteří se považují za olašské Romy, jméno Baláž se ale do rodiny dostalo sňatkem s tzv. Rumungry v předchozích generacích.

14 Lze vzít v potaz například fakt, že jméno Baláž je maďarskou obdobou jména Blažej, viz Mann 2003: 276.

Gemeru uvádí záznam z roku 1738, v matrikách římsko-katolické církve v Košicích pak záznamy za období 1730–1760 (Mann 2003: 274–275).

Taktéž můj výzkum matričních záznamů potvrzuje pobyt olašských Romů na Slovensku již před rokem 1855. Desítky záznamů o křtech dětí osob se jmény Stojka, Rafael, Daniš, Biháry či Lakatoš¹⁵ se mi podařilo najít k první polovině 19. století, například v okresech Galanta, Levice, Pezinok, Komárno, Krupina nebo Nové Zámky.¹⁶ Několik matričních záznamů¹⁷ naznačuje přítomnost rodin olašských Romů v těchto okresech dokonce již v druhé polovině 18. století. Jména Lakatoš, Rafael či Stojka se objevují na Slovensku dokonce již o století dříve, v té době se ovšem žádné další vedlejší údaje, ze kterých bychom mohli vyvozovat údaje o romství jejich nositelů, v matričních knihách neevdovaly. Tyto důkazy jsou tedy bez dalších dat neprůkazné.

4 Příchod olašských Romů do zkoumané oblasti východního Slovenska

Jaké závěry o výskytu olašských Romů lze vyvodit z průzkumu matričních záznamů ve sledovaném regionu Prešovska, respektive východního Slovenska? Je zřejmé, že i na tomto území se olašští Romové pohybovali již před zrušením nevolnictví v letech 1855/1856. Nejstarší záznamy o křtu dítěte olašských Romů,¹⁸ které se mi podařilo nalézt, pochází z obce Ražňany (dnes okres Sabinov) k roku 1844¹⁹ a z Košic²⁰ k roku 1846. U obou těchto záznamů je velmi pravděpodobné,

15 U jména Lakatoš a Biháry musíme být obezřetní, protože se v současnosti vyskytuje i u neolašských Romů. Proto jsem se věnovala jen záznamům, kde se toto jméno objevovalo v kombinaci s jinými prokazatelně olašskými jmény, anebo v kombinaci s poznámkou potvrzující kočovný či potulný život jeho nositelů.

16 Zde jsem zvolila metodu hledání dnes nejčastěji rozšířených příjmení typických pro olašské Romy (Stojka, Lakatoš, Rafael, Daniš, Biháry a jejich kombinací) společně s poznámkou o jejich „romské“ příslušnosti. Průzkum výskytu záznamů o olašských Romech v archívních matričních knihách v ostatních částech Slovenska není vůbec úplný, zde uvádím jen náhodné záznamy, které se mi podařilo nalézt a prostudovat.

17 Konkrétně se mi podařilo najít např. záznam z Košic z roku 1747 (křest dítěte jménem Franciscum Stojka, rodiče Joannes Stojka a Barbara, pozn. Zingari); z Tekovských Lužan, okr. Levice z roku 1791 (dítě Mária Rafael, rodiče Josephus Rafael a Rosa Lakatos, pozn. Zingari vaga); z Žihárce, okr. Krupina z roku 1794 (Joanes Rafael, rodiče Josephus Rafael a Rosalia Lakatos); a nebo z roku 1797 z Čičova, okres Komárno (Carolus Florianus Rafael se rodí Joannesovi Rafaelovi a Rabece Stojka, pozn. Zing.Per.).

18 Rodiče tohoto dítěte v následujících letech nechali pokřtít dalších šest svých dětí v obcích východního Slovenska, v poměrně značném rozsahu – od okolí Košic až po okresy Stará Lubovňa nebo Kežmarok. I když u tohoto páru není explicitně uvedena jako domovská obec Borovany, souvislost s touto obcí je prokazatelná. U jednoho z jejich synů narozeného v roce 1852 je v poznámce na konci řádku uvedeno, že v dospělosti zemřel v obci „Borovany“ ve třicátých letech 20. století. Jiné dítě tohoto páru má o desetiletí později uvedeno za kmotry romský pár s příjmením Makula žijící v obci „Borovany“ (domovská příslušnost rodičů není uvedena). Tato rodina tedy mohla, ale nemusela být částečně usazená právě v Borovanech.

19 Dítě páru Josef a Elizabeth, o nichž později bude řeč.

20 U tohoto záznamu je zajímavá souvislost: jméno Makula (otec dítěte) se zde vyskytuje spolu s příjmením Schuszter (matka dítěte), které se u části olašských Romů z této skupiny vyskytovalo prokazatelně ještě v době (1918), kdy tito Romové koupili pozemek, na němž dnešní romská osada v Borovanech stojí, a které se také dodnes mezi nimi vyskytuje (již v poslovenštěném zápisu Šuster). Podle tradované rodinné historie se k tomuto jménu část Romů vrátila, aby před zraky Neromů zůstala skryta jejich etnická identita.

Borovanští Romové zachycení při výzkumu Jozefa Kolarčika-Fintického ve Finticích u Sekčova. Pamětníci identifikovali na obrázku ženu s šátkem (Jaja) a muže v černém obleku (Dadki). | Slovenská národní knihovnica - Literárny archív: fotografie „Jozef Kolarčík-Fintický pri výskume cigánov (počúva spejavajúcu cigánku)“, Fintice pri Sekčove, sign. A XXVI-481 (18)

že se jedná o předky olašských Romů dodnes žijících na východě Slovenska. Jedná se tedy o zatím nejstarší doložené záznamy o výskytu předků dnešních východoslovenských *vlašika* Romů v tomto regionu.

O dalším zdejším pobytu Romů, kteří byli velmi pravděpodobně olašskými kočovníky, svědčí pak například záznamy z Královského Chlmce (1825), z Velké Idy (1843), z Ruskova (1844), Spišské kapituly (1856) a zřejmě také z Belži z roku 1808. Tyto záznamy uvádím odděleně od ostatních proto, že jsem nenašla žádnou souvislost mezi sledovanou skupinou borovanských Romů a mezi Romy, jejichž jména (opět nejčastěji Makula) jsou v těchto matričních knihách uváděna. Mohlo se jednat o rodiny olašských Romů, které se jinak pohybovaly zejména na jihozápadním a středozápadním Slovensku anebo také v oblasti Maďarska, Ukrajiny či Polska, přičemž buď přes Slovensko jen procházely, anebo tudy vedly jejich pravidelné trasy.

5 Usazení v obci Borovany

Podle legend ústně tradovaných mezi Romy i podle záznamů místní kroniky se na území obce Borovany na konci 19. století²¹ usadila početná rodina s dvanácti

21 Emílie Horváthová (publikující dříve pod svým dívčím jménem Čajánková), která prováděla na začátku padesátých let rozsáhlý výzkum u této skupiny, datuje příchod *Vlašika* Romů do obce (jakožto i počátek jejich polokočovného života) dokonce až do doby 1. světové války (Čajánková 1954: 156). Tento omyl v dataci vznikl záměnou příchodu do obce s resedentarizací Romů z původního stanoviště na místo dnešní osady.

bratry,²² která dostala souhlas od tehdejšího majitele panství (grófa) usadit se na jejím území. Tato sdílená představa o době usazení prvních Romů v Borovanech se podle mých závěrů míjí oproti skutečnosti o několik desetiletí. Na základě záznamů z farních knih můžeme s jistotou potvrdit výskyt olašských Romů v obci Borovany již v šedesátých letech 19. století. V této dekádě dochází ke křtům dvou romských dětí přímo v obci Borovany (1864 a 1867) a k dalším pěti křtům, které můžeme bezpečně vztáhnout ke sledované skupině, v okolních okresech. Rodiči dvou z těchto křtěných dětí jsou Michael a Marie, u jejichž jmen je v obou případech (okres Poprad, okres Spišská Nová Ves) uvedeno, že rodina pochází z Borovan. To dokládá, že se velmi pravděpodobně jednalo o Romy již částečně v obci usazené, kteří již měli v Borovanech domovskou příslušnost.

U této skutečnosti se nyní pozastavím. Domovské právo (resp. domovská příslušnost) se v té době chápalo jako právní poměr fyzické osoby k určité obci. Nevyžadovalo přitom skutečný, faktický pobyt v obci, ke které měl daný člověk domovskou příslušnost (Jurová 2011). Zákon o obcích²³ z roku 1886 stanovil zásadu, že každý občan Uherska musí mít domovskou příslušnost v některé obci. Potvrdil také právo každého na sociální podporu z obecního majetku v případě chudnutí v domovské obci (Dudeková 2013: 203). Právě z toho důvodu se obce snažily vyhnout této zátěži různými způsoby, zejména pak odepřením udílení domovské příslušnosti přistěhovalcům (Dudeková 2013: 203, Scheffel 2015: 122–124). Problém neudílení domovské příslušnosti se podstatně dotýkal také Romů (Jurová 2011). Rodina Michaela a Marie však v obci Borovany domovské právo, soudě podle záznamů z matričních knih, získala a v dalších desetiletích bylo uděleno i dalším rodinám Makulů (není vyloučené, že může jít o děti tohoto páru). Díky této skutečnosti je možné prostřednictvím matričních poznámek o jejich domovské příslušnosti v obci Borovany sledovat jejich stopy.

Jiný pár, Josef a Elizabetha, přivedl na svět a nechal pokřtít v roce 1867 jedno své dítě přímo v Borovanech,²⁴ jiné své děti (podle záznamů minimálně osm

22 Podle výpovědí některých pamětníků (např. F. M., nar. 1950) se jednalo o 12 bratrů (ve verzích jiných narátorů 9 bratrů a 3 sestry). Jeden z bratrů byl kočovný kovář, většina ostatních se ale měla živit handlováním s koňmi anebo výkupem a prodejem dalších surovin (není jasné, zda již v této době). Na tuto generaci bratrů si pamatuje ještě několik dalších osob, představa o jejich existenci je potom rozšířena mezi všechny ty, pro které je historie vlastní skupiny alespoň okrajovým tématem. Data z farních matrik potvrdila existenci legendárních „bratrů zakladatelů“ v podobě překvapivě odpovídající genealogické paměti některých informátorů. Tito „bratři zakladatelé“ se objevují ve farních záznamech křtů od osmdesátých let 19. století v generaci rodičů.

23 Získání domovské příslušnosti upravoval zákon o obcích č. XVIII z roku 1871, § 6 uherského zákonného článku V/1876, zákonný článek L/1879 a definitivně zákon o obcích č. XXII z roku 1886. Příslušnost k obci bylo možné získat automaticky narozením, u žen sňatkem, přijetím do svazku obce, usazením (podmínkou v uherské části byl pobyt alespoň čtvrt roku) nebo nuceným zápisem (Jurová 2011, Scheffel 2013).

24 V Borovanech také žilo i další dítě tohoto páru (poznámka o jeho úmrtí v této obci v devadesátých letech 19. století). Tento pár je těžké detailněji sledovat, vzhledem k různým zápisům jmen (střídání německé, maďarské a latinské formy zápisu) a zřejmě i střídání zápisu příjmení u matky.

dětí mezi léty 1844 a 1870) potom v jiných obcích dnešních okresů Kežmarok, Poprad, Sabinov, Stará Lubovňa, avšak bez uvedení domovské příslušnosti nebo místa původu u tohoto páru. U dítěte narozeného v Plavnici roku 1865 je přímo uvedena absentující domovská příslušnost jeho rodičů. Je možné, že tento pár a jeho potomci se mohl začít usazovat v Borovanech už i dříve, avšak nezískal zde (ani později) domovskou příslušnost. Mohlo jít ale také o kočovnou rodinu, která se v Borovanech jen přechodně zastavila, stejně jako v dalších obcích. Podle společného výskytu (křtu v jeden den) s rodinou Michaela a Marie je pravděpodobné, že se tito Romové znali a že tedy byli součástí jedné skupiny, možná také rodiny.

Také pro sedmdesátá léta 19. století se mi podařilo najít záznamy o třech křtech dětí ze sledované skupiny (jeden v obci, dva jinde). U dvou z nich (dětí otců Josefa a Matěje) je opět uvedena domovská příslušnost v Borovanech.

Pro další dekádu, osmdesátá léta 19. století, se mi podařilo nalézt záznamy o křtu 23 romských dětí, jejichž rodiče byli označováni v matrikách jako „kočovná“ či „potulná“, avšak (právě vzhledem ke zmíněné kočovnosti poněkud paradoxně) s uvedenou domovskou příslušností v Borovanech. V této dekádě se objevuje v generaci rodičů skupina osob s příjmením Makula, která až zarážejícím způsobem odpovídá výše popsané zakladatelské legendě.²⁵

6 „Polokočovný“ způsob života

V obecní kronice nalezneme historickou pasáž psanou místním kronikářem v devadesátých letech 20. století věnovanou historii Romů na území obce. Z ní se dozvíme, že zde Romové těsně po usazení žili „polokočovným způsobem života“ a většina z nich se zdržovala v obci pouze občasně. Konkrétnější údaje o míře kočovného způsobu života anebo o usazení některých z nich nejsou v kronice uvedeny.

Záznamy z matričních knih nám opět pomohou utvořit si i konkrétnější představu o migračních trajektoriích borovanských Romů v druhé polovině 19. století. Od osmdesátých let 19. století nalezneme v oblasti dnešního prešovského kraje údaje o narození 23 romských dětí s příjmením Makula. Z nich se 5 narodilo přímo v Borovanech, ostatní v jiných obcích, avšak s uvedením domovské příslušnosti v Borovanech. Od další dekády lze sledovat trend čím dál častějšího rození a křtění romských dětí přímo v obci.²⁶ Z 30 dětí borovanských

25 Ač je složité dobrat se k přesnému počtu mužů nosících příjmení Makula (vzhledem k variabilitě zápisů střídajících latinskou a maďarskou transkripcí), můžeme konstatovat, že v osmdesátých a devadesátých letech 19. století se objevuje v obci v roli otců devět či deset mužů tohoto příjmení, dodnes typického pro místní olašskou komunitu, kteří se svými partnerkami zplodili dle matričních záznamů na šest desítek potomků. Vedle toho se v obci objevují ve stejné době tři ženy téhož příjmení, které, všechny jako svobodné matky bez uvedení otce, porodily ve sledovaném období každá po jednom dítěti. To má za následek, že všechny děti narozené v této době měly příjmení Makula – ať už po otci nebo po (svobodné) matce.

26 Jiní Romové než olašští v té době v obci nežili, jak vyplývá jednak z matričních záznamů a jednak také z rozhovorů s romskými i s neromskými pamětníky.

Romů narozených v devadesátých letech 19. století se již polovina (15) narodila a byla následně pokřtěna přímo v obci. Zajímavé je, že všechny tyto zde narozené a pokřtěné děti jsou dětmi tří bratrů, Bandúra, Bangiho a Matáše.²⁷ Žádné z dětí těchto bratrů se v tomto ani v následujícím desetiletí nenarodilo „na cestě“, nýbrž pouze v Borovanech. Z toho lze usuzovat na trvalé usazení těchto rodin v obci, i když to nevyklučuje, že se nemohli nadále věnovat polokočovnému způsobu života (zřejmě na kratších trasách; viz dále). Rození a křtění dětí²⁸ na kočovné trase se objevuje až do konce 19. století a pravděpodobně i v následujících dekádách, k potvrzení tohoto předpokladu ale nemáme k dispozici žádné další matriční záznamy (jak jsem již uvedla, poslední údaj z Borovan pochází z roku 1902).

Historická rešerše založená na matričních záznamech poskytuje zajímavé svědectví o jinak zcela neznámém životě předků dnešních olašských Romů v druhé polovině 19. století. Přinášejí důkaz, že se tato skupina pohybovala na území dnešních okresů Bardějov, Gelnica, Kežmarok, Košice, Michalovce, Poprad, Prešov, Sabinov, Spišská Nová Ves a Svidník. Vedle toho se mi podařilo nalézt záznam křtu Romů s domovskou příslušností v Borovanech také v několik set kilometrů vzdálené Povážské Bystrici.

Můžeme se domnívat, že migrační okruhy této skupiny Romů zasahovaly do míst ještě mnohem vzdálenějších. Z genealogických záznamů sestavených na základě výpovědí romských pamětníků jsem získala informace o sňatcích s Romy z Maďarska, Ukrajiny, Ruska nebo Rumunska, ke kterým docházelo buď během setkávání se s těmito romskými skupinami na domácím území, anebo při cestách do těchto, v době cestování koňským povozem, velmi odlehlých oblastí. Sňatky s Romy z jiných zemí byly typické také pro první polovinu 20. století. Informace o těchto sňatcích nelze ovšem potvrdit prostřednictvím záznamů o křtech (nebo sňatcích) ve farních knihách, jelikož podrobné záznamy farních matrik okolních států, včetně detailních náhledů mikrofilmů, které by mohly potvrdit „romství“ zapsaných osob, nejsou bohužel k dispozici. Dostupná jsou pouze data ze Slovenska.

Jinou zajímavou skutečností je, že ve farních knihách z oblasti Prešovska se ve sledovaném období jen sporadicky vyskytují důkazy o pohybu jiných skupin olašských Romů:²⁹ u záznamů křtů a sňatků v nich nenacházíme jména jako Stojka, Rafael, Daniš, Bihári,³⁰ jméno Lakatoš se vyskytuje pouze v souvislosti s partnerským

27 Všichni tito tři bratři jsou navíc doloženými předky mých soudobých informátorů a figurují nejen v genealogických mapách, ale dva z nich také v názvech olašských rodů jako postavy, od kterých je dodnes odvozován původ (Bandúrovci, Matášajši). Farní záznamy opět až zarážejícím způsobem potvrzují genealogickou paměť skupiny.

28 Na rozdíl od dnešních dnů, kdy se u borovanských Romů běžně křtí i několikaměsíční dítě, v druhé polovině 19. století docházelo ke křtům ihned po porodu, zpravidla první nebo druhý den.

29 Přesně řečeno, nepodařilo se mi najít žádné důkazy o křtu Romů těchto příjmení z tohoto období. Přitom lze s vysokou pravděpodobností předpokládat jednak vysokou natalitu u této skupiny a jednak zvyk křtít své potomky ihned po narození: jak tomu ostatně bylo u téže skupiny v jihozápadních částech Slovenska.

30 Našla jsem pouze jeden křest dítěte s příjmením Stojka v prešovském okrese z roku 1888.

soužitím s borovanskými Romy. To může znamenat, že se zde buď jiné skupiny pohybovaly pouze omezeně, anebo tudy pouze projížděly. Jak dále vyplývá z výzkumu matričních knih, některé skupiny olašských Romů (s příjmením nejčastěji Makula, Lakatoš nebo Stojka) se pohybovaly zejména na jihozápadě košického kraje, takže spolu tyto skupiny mohly přicházet do kontaktu.

Je pravděpodobné, že výskyt olašských Romů v regionu mohl být spíše četnější. Je možné, že se nám ze zřetele ztratily úřední záznamy o desítkách i stovkách osob – jak geograficky, tak co do historické hloubky. Jsem si také vědoma toho, že matriční záznamy neposkytují úplný přehled o výskytu olašských Romů v regionu a že tato historická rešerše bude vyžadovat budoucí výzkum dalších typů archiválií. Nesmíme zapomínat, že na území východního Slovenska přicházely přes Podkarpatskou Rus různé skupiny Romů, jako byli rumunští korytáři, ale také koňští handlři a jiní překupníci. Jak jsem již zmiňovala, mnozí z nich byli prokazatelně v kontaktu se sledovanou skupinou borovanských Romů. Podrobný výzkum příjmení ani lokalizace těchto skupin v popisovaném období dosud nebyly provedeny.

7 Olašští Romové v Borovanech na začátku 20. století

Při rekonstrukci způsobů života a migračních trajektorií borovanských Romů v následujícím období se můžeme na rozdíl od období (druhé poloviny) 19. století spolehnout jen na narativy romských pamětníků a doplnit je o údaje z obecní kroniky. Ty však byly do kroniky zaznamenány zpětně, jak jsem již uvedla, a pochází z doby po druhé světové válce. Takto omezené zdroje potom ukazují, že kočovný způsob života pokračoval až do začátku čtyřicátých let 20. století a představoval hlavní zdroj obživy pro většinu borovanských Romů.

Jak jsem již nastínila v popisu předchozího období, lze se domnívat, že míra usazení či nomádského způsobu života byla u různých rodin různá, s ohledem zejména na různé materiální postavení rodin a na způsoby obživy, které jednotlivé rodiny vykonávaly. Informace pamětníků (pocházejících z různých příbuzenských, sociálních i prostorových segmentů bývalé borovanské osady) o způsobu života na začátku 20. století se mírně rozcházejí, což může svědčit právě o této různé míře usazení v obci a o různých způsobech obživy, jakožto i o různých dlouhých migračních okruzích jednotlivých rodin.

Vraťme se nyní opět k usazení Romů v obci. Podle některých pamětníků se v Borovanech začali Romové usazovat ihned po svém příchodu do obce. Je otázkou, zda mají pamětníci na mysli původní usazení Romů na kraji obce, kde setrvali do konce první světové války, anebo jejich resedentarizaci v roce 1918. Toho roku si sedm Romů³¹ odkoupilo za obcí pozemek, na kterém se začala budovat nová

31 Tento údaj je zapsán také na slovenském pozemkovém fondu.

romská osada. Ta musela být vybudována – dle dostupných fotografií ze třicátých let 20. století, na kterých je vidět již několik desítek dřevěných domů – velmi záhy.³²

„Bylo dvanáct bratrů. A všichni si vzali ženy a postavili si dům. Potom měli děti a potom jejich děti měly děti... postupně, postupně to tak bylo. A tolik se jich narodilo, jako mravenců. Už ani nebylo kde stavět.“³³ (I. M., nar. 1925)

Jak vidíme na příkladu této výpovědi, obě usazení dnes pamětníci často směšují dohromady a líčí výstavbu domů jako událost, která se stala ihned po příchodu dvanácti bratrů – zakladatelů, což zřejmě není přesné. Je otázkou, do jaké míry měli Romové vybudované stabilní příbytky již na svém předchozím stanovišti. Podle obecní kroniky se jednalo spíše o provizorní obydlí.

Olašská komunita se rychle rozrůstala a na konci třicátých let 20. století čítala několik set členů. Musela tak tvořit jednak jednu z nejpočetnějších romských osad v okrese a zároveň zřejmě také jednu z největších koncentrací olašských Romů na Slovensku. Borovany představovaly útočiště pro osoby, které zde měly domovské právo, vedle toho však také byly po mnoho desetiletí tranzitním bodem pro další olašské Romy, ať již pro příbuzné nebo pro odlišné skupiny, které sem přicházely z dalších lokalit a zemí.³⁴

Nejbohatší Romové v Borovanech se měli živit handlováním s koňmi na koňských trzích. Výhradně tímto obchodem se živily jen sociálně nejvýše postavené osoby. Část Romů obchodovala kromě koní také s jiným dobytkem. Vedle toho se část místních Romů živila jako hudebníci (viz také Čajánková 1954: 157–163), což je způsob obživy pro olašské Romy jinak netypický a svědčí o umění rychle se přizpůsobit poptávce místních Neromů.

Vedle toho bylo dalším způsobem obživy kovářství. Zajímavé je, že informace pamětníků o počtu i způsobu života kovářů se rozcházejí,³⁵ nicméně můžeme z nich

32 Osada na menší části tohoto pozemku stojí dodnes. Vlastnictví tohoto nepříliš rozlehlého pozemku ovšem dnes není vypořádané, každý z původních romských majitelů má desítky až stovky potomků rozptýlených do různých částí světa, kteří jsou potencionálními dědici jeho jednotlivých částí.

33 *„Dešuduj phral sas. Haj sa line peske Romña, hapoj kereñas peske khera. Akanak sas le šavoura, hapoj lenge šavoura sas šavoura... postupně, postupně kado sas. Kade. Naj kadžiki kerđile sar le kira. Hoj nas aba kaj te budujim pe.“*

34 O přesnějších počtech těchto příchozích a čílosti kontaktů s dalšími skupinami si lze utvářet pouze nekonkrétní představu na základě útržkovitých vzpomínek pamětníků, kteří tento fenomén reflektují spíše okrajově. Tento obraz doplňují genealogické mapy, v nichž nalezneme záznamy o několika rodičích či prarodičích pocházejících ze vzdálenějších olašských skupin, se kterými se měli borovanští seznámit doma.

35 Liší se například už jen údaj o jejich počtu. Podle některých pamětníků byl ve vsi jen jeden romský kovář, podle jiných jeden kovář a jeho pomocník. Podle jednoho z pamětníků byli kováři dokonce čtyři. S potomky dvou nejčastěji jmenovaných kovářů jsem hovořila. Rozdílnost těchto informací je možná způsobena tím, že potomci jednoho z kovářů, který byl zřejmě uznávanější a úspěšnější, nechtějí uznat toho druhého za plnohodnotného kováře. Podle Horváthové-Čajánkové byl kovář v obci jen jeden. Emílie Horváthová-Čajánková se poměrně podrobně věnuje popisu tradičních řemesel, která ovšem interpretuje dobově poplatným způsobem, proto jsou některé její závěry obtížně využitelné. Popisu kočovných tras se ve své studii vůbec nevěnuje. Kovář byl podle této výzkumnice zcela usazený a měl nejnížší sociální postavení (Čajánková 1954: 163). Tyto informace se zcela neshodují s vyprávěním pamětníků, podle kterých byl kovář (či kováři) všemi uznávaný a dostatečně zámožný a zároveň, jak bylo zmíněno, vyjízďel za obživou na kratší trasy s vozem.

rekonstruovat, že zatímco jeden kovář s rodinou žil převážně usazeně ve vsi a vykonával především kovářské práce pro potřeby vesnice a blízkého okolí,³⁶ další kovář (nebo kováři) žil (či žili) spíše kočovně a vykonával (či vykonávali) své řemeslo přímo v obcích, do kterých s koněm a vozem zajížděl (či zajížděli). Tam měl zůstat i s celou rodinou, dokud nedokončil zakázku (např. nahrávka s F. M., nar. 1950). Jednalo se však spíše o kratší okruhy v rámci okresu s pravidelnými návraty do Borovan. Nešlo tedy o celosezónní kočovné trasy (odjezd na jaře, návrat na podzim), ale o sérii různých cest za účelem nabízení kovářského řemesla.

Většina Romů se živila spíše podomním výkupem druhotných surovin a jeho dalším prodejem, handlování s koňmi byl spíše výjimečný přivýdělek. K podobnému závěru došla při svém výzkumu v roce 1954 také Horváthová-Čajánková, podle které se místní Romové často živili kombinací různých činností a jednotlivé druhy zaměstnání od sebe nešlo striktně oddělovat: každá rodina měla vůz, téměř všichni obchodovali s koňmi, přitom se zaobírali drobným kovářstvím a dokázali hrát na housle nebo jiný hudební nástroj (Čajánková 1954:162). K tomu někteří z nich, zřejmě sociálně hůře postavení, sbírali a vykupovali různé další suroviny. Podobnou kombinaci činností líčí také někteří pamětníci:

„Měli koně před válkou, ty naši romský lidi. Chodili, handlovali v Prešově a prodávali koně. Muži dělali s koňma, sbírali ty hadry, kůže od těch ovčů, stríhali a prodávali vlnu, takhle si vydělávali. Do sběrný dávali ty starý hadry. Dali je do takových pytlů a tam je prodávali. Jinak si nevydělávali. Objížděli s těma koňma. Dokud bylo teplo, pořád jezdili. Až do zimy. Jezdili i s manželkama a děckama. Jeli pryč, jezdili dědinu od dědiny za prací.“ (M. P., nar. 1938)

„Ti staří Romové... Ti se živili tak, že handlovali s koňma, víš, co to je handlovat? Kupovali koně, aby je prodali, a takový kůže, ty ovčů. No a ty sbírali a nosili do výkupny. Co z toho, že nám dali peníze, měli jsme velmi zlý život.“³⁷ (A. M., nar. 1945)

Někteří pamětníci popisují své kočování jako sezónní.

„Jezdili jsme pouze v létě. Celé léto jsme nebyli doma a v zimě už jsme nikam nejezdili, na zimu, na zádech jsme nosili z lesa dříví na celou zimu. Už na podzim jsme chodili pracovat ke gádžům a nosili jsme domů brambory

36 Tento kovář měl podle výpovědi jeho potomků: „...svou kovárnu, koně, zahradu, pozemek. Náš děda byl v té osadě dobře situované, protože měl práci, všechno. Všichni ti statkáři chodili k němu. On měl práci, ale tam peníze nehrály žádnou roli, protože tam žádná prodejna nebyla. Takže on když nějakému sedlákovu udělal koně nebo pluh nebo co vyráběl, tak babička potom šla a donesla brambory, maso, mlíko, slaninu. On to dělal za jídlo. Peníze tam neměly žádnou cenu“ (M. M., nar. 1952).

37 *„Le phère Rom... Lengo sas, hod le grasten te parvoven, žanes so-j kodo te parvoven? Kínenas grasten, te biknen, haj kase mórča, kodola bakráne. Naj kado kidenas haj phirávenas ando zbero. Jíve denas lóuvve, de o žívoto sas ame igen nasul.“*

*na zimu, v létě jsme sbírali vlnu, nádobí, peří, hadry a prodávali. Sbírali jsme dřevo a v zimě jsme seděli doma.*⁴³⁸ (I. M., nar. 1925)

Mými respondenty popisované způsoby obživy, jakými byl jednak sběr druhotných surovin (peří, vlna, hadry, železo) a jejich další prodej, svědčí o tom, že se u olašských Romů z Borovan vyskytovalo kromě překupnictví s koňmi i obchodování s dalšími sortimenty. Obchodování s nádobím a oblečením se rozvinulo do podomního prodeje, který byl vykonáván některými jednotlivci ještě v období komunismu, u některých dokonce také v devadesátých letech 20. století.³⁹

8 Různé délky kočovných tras

Vraťme se však zpět do první poloviny 20. století. Popisované migrační trasy borovanských Romů se i v předválečném období dají rozlišit na kratší, které trvaly třeba jen několik dnů (na voze se potom provizorně přespávalo), střední, v rámci okolních okresů (východního Slovenska), a na dlouhé, které při cestě s koňským povozem musely trvat i několik měsíců. Pamětníci popisují cesty za živobytím na území dnešního Polska, Maďarska, Ukrajiny, Ruska, Čech, anebo také Německa: „Můj táta kdysi jezdil až do Německa s koňma. Po celém Česku a až do Německa“⁴⁴⁰ (T. G., nar. 1946, Borovany).

Ze sňatkových okruhů, rekonstruovaných při tvorbě genealogických map, lze usuzovat, že borovanští Romové si nadále zachovávali kontakty s olašskými Romy i v širším okruhu, především v Maďarsku. Popisovány jsou také sňatky s Romy z Rumunska⁴¹ či Ruska.⁴²

*„Rodina mé babičky přišla z Ruska, před válkou. Velká rodina, sestry, bratři. Přišli k nám. Ona zůstala žít tady s mým dědou. No a bylo to tak, že zavřeli hranice. Rozumíš, hranice byly zavřeny. A její rodina zůstala za hranicema. Ona tady zůstala sama, na Slovensku. Když jsme potom bydleli v Prešově, přijela za ní jednou její rodina na návštěvu. Mama moja! Taková rodina! Olaši jak se patří!“*⁴⁴³ (L. T., nar. 1965)

38 „*Fere mila (pbráras). Soro mila či samas khere haj jivende aba kančí či pbráras amenge, po jivend, pel dume anda veš kaš po intrego, jivend. Kaj le gáže pbráras jeskor aba te keras, taj aba pbrárasas khere kolompíri, jivende. Mila, i volna, le vasura, le por, le kirpi kidasas haj biknasas. Getonasas amenge kaš haj jivende bešasas khére. Khére samas.*“

39 U některých Romů se toto „kšetfování“ zachovalo do dnešních dnů. Například část Romů, která odešla v období komunismu do Švédska, se dodnes živí obchodováním s auty anebo se starožitným nábytkem. Prodávát jej jezdí mimo jiné i na východní Slovensko.

40 „*Muro dad varekana ži ando Ňamco pbrérelas le grastenca. Po calo Čecho haj ži ando Ňamco.*“

41 Může se jednat o rumunské Romy ze skupiny korytářů (Beášů), jako v případě pamětnice M. P. (nar. 1935): „*Můj pravěj táta byl z Rumunska. Oni tam dělali práci, dělali takový ty na chleba, jak ženský zadělávaly, nebo jak se zabýjela prasata, tak to táta dělal, byl tam na práci a máma se s ním nějak to... takže mě měla za svobodna. Pak zase odešel.*“

42 Je pravděpodobné, že se jedná spíše o oblast dnešní Ukrajiny než Ruska.

43 „*Mura mamiako nipo avilas anda Rusia, angla maripe. Báro nipo, le pbeňa, le pbral. Aviline amende. Voj ašilas te trajaj amende mure papusa. Naj, kade sas hoj pbandadine i braňica. Hačares, i braňica pbandadī. Haj o nipo ašel pala braňica. Voj korkori ašilas kbote, po Slovensko. Kana bešasas maj palal ando Perješī, avilas jekbvar lako nipo pala late. Mama moja! Kaso nipo! Zurále Vlašika.*“

Borovanští Romové zachycení při výzkumu Jozefa Kolarčíka-Fintického ve Finticiích u Sekčova. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Slovenská národná knižnica – Literárny archív: fotografie „Kočující cigánski obyvatelia pri Sekčove vo Finticiach pred príchodom Jozefa Kolarčíka“, sign. A XXVI-481 (20)

Vedle toho několik Romů z Borovan odešlo na začátku století do Ameriky. Po-
dařilo se mi nalézt záznam o lodní jízdence z roku 1912⁴⁴, kdy se na lodi Batavia
z Hamburku do USA plavil jistý János Makula pocházející z Borovan, který poté
úspěšně prošel imigrační procedurou. Na americké příbuzné, v té době již dlou-
hodobě usazené v Americe, vzpomínala v roce 2001 i pamětnice M. P. (nar. 1935):

*„Babičiny sestry bydlely v Americe. Už nám nepišou, ale dokud jsem byla malá,
tak babiče na nás posílaly šatstvo i peníze. Oni nás tam zvali, jak zabili dědu,
aby babička přijela s děckama, ale babička nechtěla.“⁴⁵*

(M. P., nar. 1935)

Na druhou stranu domnívat se, že všichni místní Romové v té době kočovali, by
bylo mylné. Část z nich zůstávala v osadě i přes léto. Podle výpovědí pamětníků⁴⁶
měli koně a vůz pouze sociálně lépe postavení členové místní komunity. Neúplně
a sociálně slabé rodiny nebo staří lidé nekočovali vůbec.

44 New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), Janos Makula, 26 Mar 1912; citing departure port Hamburg, arrival port New York, ship name Batavia, NARA microfilm publication T715 and M237 – viz Prameny.

45 K této vraždě došlo dle vzpomínek M. P. zhruba na přelomu dvacátých a třicátých let. Již v té době musely být sestry její babičky v Americe usazené.

46 Na otázku, zda všichni Romové odjížděli v létě za obživou, pamětnice I. M. (nar. 1925) odpovídá: „Kas sas grast. Ke nas grast intrégonen. Kas sas grast haj vurdon. Haj kas nas, ta nas.“ („Kdo měl koně. Jenomže ne všichni měli koně. Kdo měl koně a vůz. A kdo neměl, tak neměl!“)

„My jsme tátu neměli, tak jsme tam byli celé léto. Chodili jsme na šípky, lískové ořechy, borůvky, houby jsme sbírali a chodili jsme to prodávat. Všechno, co se dalo. Jalovec... I další ženský, který neměly chlapy, který by chodili si vydělávat s těma koňma, tak takový ty chudobný ženský si musely vydělat. Chodily dělat k těm paním, prát, dělat na zahradě nebo na poli. Naše babička taky.“ (M. P., nar. 1935)

9 Druhá světová válka a poválečný vývoj

Za nejvýraznější zlomové období v minulém století v životě (nejen) borovanských Romů můžeme považovat druhou světovou válku, která zásadním způsobem otřásla společenským postavením Romů na Slovensku.⁴⁷ Mezi postupně zaváděná proticikánská opatření patřilo i omezení volného pohybu a vykonávání kočovných profesí. Řada vládních nařízení na území tzv. Slovenského štátu tak postihovala právě kočovné Romy.⁴⁸

Olašská komunita v Borovanech se za války ocitla v situaci značného ohrožení. Podle historičky Anny Jurové (2002) bylo 378 osob z této komunity navrženo okresním městem k deportaci do koncentračního tábora. Jednalo se o součást pokračujících plánů na definitivní řešení cikánské otázky ve Slovenském státě, při kterém rozhodující úlohu sehrávaly i orgány tehdejší Šarišsko-zemplínské župy s nejvyšším počtem Romů na Slovensku. Návrh na odeslání vysokého počtu Romů z Borovan do koncentračního tábora signalizoval vysokou míru odporu místního neromského obyvatelstva k této komunitě a jejich způsobům života. K uskutečnění tohoto návrhu nakonec nedošlo. Přesto pamětníci popisují dobu druhé světové války jako velmi těžké období, plné násilí vůči Romům a nejrůznějších omezujících opatření, z nichž nejzásadnějším omezením pro sledovanou skupinu byl zákaz kočování. Značná část místních Romů byla odvedena na nucenou práci do obce Plaveč, okres Stará Lubovňa. Romové z Borovan popisují toto místo jako pracovní tábor (o tábore). V podobném smyslu vypovídali o takovém zařízení určeném pro Romy také další romští pamětníci z okresů Sabinov, Prešov a Stará Lubovňa (Kramářová 2005: 71–74), kteří jej rovněž označují jako o taboris. O takovém pracovním útvaru nebo jiném typu zařízení z doby druhé světové války však žádné archivní záznamy ani další historická svědectví nebyly dosud nalezeny.

47 O dopadech druhé světové války na Romy na Slovensku se v literatuře píše zejména s ohledem na dominantní, neolašské romské skupiny. O způsobu, jakým konkrétně na olašské skupiny další vývoj na Slovensku v této době dopadal, existují pouze kusé informace. Je tomu tak především proto, že dostupné prameny majoritní proveniencie v zásadě mezi různými skupinami Romů definovanými na základě subetnicity nerozlišují a orálně historický výzkum se dosud zaměřoval především na pamětníky z řad neolašských Romů. Jednou z mála výjimek je studie A. Manna, která se věnuje masakru olašských Romů u obce Čierny Balog (Mann 2013) v době druhé světové války.

48 Například odejímání živnostenských listů romským obchodníkům s koňmi a dobytkem. Vyhláška z 20. 4. 1941 o úpravě některých poměrů Cikánů zrušila kočovnícké listy a nařídila kočovníkům návrat do obcí s domovskou příslušností, kde byli podrobeni policejnímu dozoru. Vozy i s koňmi jim měly být prodány či zabaveny (viz Nečas 1997).

Příbuzenská skupina Romů z Borovan utrpěla značné početní ztráty také v kontextu zániku první československé republiky. Uzavření státních hranic po Vídeňské arbitráži v letech 1938–1939 způsobilo odříznutí možnosti návratu domů skupinám, které se v době uzavření hranice volně pohybovaly za hranicemi nově vzniklého Slovenského státu. Tímto způsobem zůstali někteří borovanští Romové uvěznění na území dnešní Ukrajiny. Na setkání s kočovnými Romy z Borovan uprostřed války u Lvova vzpomíná také J. Pešta, Rom z Kapušan (Romano džaniben, neuv., 4/1998: 70), který sloužil za války jako motospojka ve Svobodově armádě. Vzpomíná, jak na území okupovaném Rudou armádou potkal skupinu Romů, putující s třemi vozy a koňmi, kteří zde uvízli již roku 1939 a nemohli se dostat domů, do Borovan. Jak Pešta dodává, nikdo z nich se již nevrátil, všichni postříleli. V rámci výzkumu se mi podařilo zkontaktovat se také s Romy, původně z Borovan, které válka zastihla na Ukrajině. Usadili se v Chustu východně od Užhorodu, kde žijí dodnes.⁴⁹ Příběhů o zásahu války do života dříve kočovných skupin nalezneme více a není výjimkou, že se ve vyprávění tradují mezi potomky této skupiny dodnes.

„Když byla válka, naši Romové utíkali po různých zemích. (...) Ve válce se mnoho rodin ztratilo. Zůstaly jenom čtyři rodiny, čtyři bratři se svými dětmi.“⁵⁰
(L. T., nar. 1965)

I když tvrzení o pouhých čtyřech přeživších (velko)rodinách není zcela přesné, reflektuje již zmiňovanou skutečnost, že se v důsledku války příbuzenská skupina Romů z Borovan početně zmenšila, ať již z důvodu úmrtí během války na Slovensku, nebo z důvodu nuceného setrvání na území jiného státu. Uzavření státních hranic však pro tuto skupinu znamenalo zejména přerušování kontaktů s Romy z „dlouhých tras“. Veškeré sňatkové okruhy a obchodní či jiné styky s dalšími olašskými Romy z jiných zemí (Rusko, Ukrajina, Polsko, Maďarsko, Rumunsko) uzavřením hranic v letech 1938–1939 zanikly. Vzhledem k tomu, že hranice zůstaly zavřené po dalších padesát let, k jejich obnovení již nedošlo.

10 Polokočovnictví v padesátých letech

Někteří olašští Romové se ke kočování po válce opět vrátili a polokočovný způsob života udrželi ještě v padesátých letech a, jak si ukážeme, v určitém rozsahu i později. V padesátých letech se nezanedbatelná část Romů živila opět sběrem hadrů

49 Komunitu tzv. "československých Lovárů" hovořících vlašským dialektem, která žije v Chustu a dalších lokalitách Zakarpatské oblasti, potvrzuje také Čerenkov (Čerenkov 2008: 494). Prívlastek československý je v tomto případě používán pro Romy, kteří mají svůj původ na Slovensku. Maritální vztahy a další kontakty mezi touto chustskou větví a předválečnou komunitou v Borovanech mi potvrdilo několik dalších informátorů z řad potomků vzešlých z těchto svazků.

50 „Kana sas o maripe, amare Rom našenas ande štátura. (...) Ando maripe but nípura chasajle. Ašile fere štar nípura, štar phral peske šavorena.“

a dalšího materiálu, v té době už v rámci státního podniku Zber Prešov. Tato práce jim umožňovala trávit většinu roku na cestách. Vedle toho někteří nadále obchodovali s koňmi, počet koňských handlířů však postupně klesal a na konci padesátých let se tímto způsobem nežíval již nikdo.⁵¹

„Když jsem odcházela,⁵² tak ještě kočkovali. S koňma jezdili pro ty hadry a prodávali je ve sběrně, tím se živili. Co měli dělat. Pak sbírali ty kůže, nádobí kupovali, za to dostali ty ovčí kůže, ostříhali vlnu, prodali ji a kůže taky. Tak se živili. Ale ty mladší brzo začali odcházet. Ty starší tam ještě bydleli. Každý si kupoval barák v Prešově, Sabinově, Košicích a odcházeli. Už měli práci, dělali v Prešově v továrnách nebo v technických službách, jako můj strejda, peníze měli.“ (M. P., nar. 1935)

Mladí Romové z Borovan zachycení při zpěvu v okr. Stará Lubovňa. Pamětníci bezpečně identifikovali na fotografii blondýnku Annu, vedle ní stojící Gáminku a za ní stojící Pičku. Někteří z jejich potomků dodnes žijí v Borovanech. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Slovenská národná knižnica – Literárny archív: fotografie „Cigánska mlad' spieva“, Šambron 1941, sign. A XXVI-481 (41)

51 Jak uvádí A. Jurová, skupina borovanských překupníků s koňmi byla zadržena roku 1955 spolu s dalšími olašskými Romy na koňském trhu v Košicích. Koňské handlířství bylo v té době považováno za nedovolené překupnictví (Jurová 2009: 25–26).

52 Pamětnice z Borovan odcházela v patnácti letech, tj. cca v roce 1953.

Část borovanských Romů se již po válce ke kočování nevrátila. Válka je zanechala zdecimované, bez koní a vozů i bez jakýchkoli peněžních prostředků, často se zničenými domy nebo bez živitele rodiny. Řada z nich si musela složitě obstarávat základní obživu. Na otázku, zda se po válce ještě vrátili ke kočování, pamětnice I. M. (nar. 1925) odpověděla:

„Už vůbec. Už ne. Už jsme chodili do vesnice dělat práci za trochu jídla. Dělali jsme u gádžů a oni nám dali jídlo, za jednu mísu brambor jsme dělali od rána. Dělali jsme od rána od osmi do večera do šesti nebo sedmi. Takhle jsme pracovali. Museli jsme dělat všechno, protože jsme umírali hladu.“⁵³

Popisovaný případ odkázání na pomoc místních Neromů není ojedinělý a týkal se zejména sociálně nejslabších obyvatel osady, kteří žili po válce bez jakýchkoli peněžních prostředků, pouze za odměnu v naturáliích od neromských sousedů. S nástupem komunismu se však mnohým Romům naskytla příležitost získat placenou práci a lepší bydlení ve východoslovenských městech nebo také v českých zemích. Padesátá léta jsou tedy charakteristická odchodem⁵⁴ výrazně velkého množství romského obyvatelstva z obce. Tento vývoj je pamětníky, kteří opustili obec, vnímán většinou v pozitivním světle, jako cesta za lepším životem. Většinou si tyto události příliš nedávají do souvislosti s vícerymi dobovými státními a stranickými opatřeními namířenými proti (zejména kočovným či potulným) Romům, která měla za cíl jejich násilnou asimilaci a převýchovu v nové společnosti. Jak je vidno z narativů, zejména sociálně slabší rodiny oceňovaly možnosti změny svého postavení a postupného odchodu z obce.

11 Zákaz kočování

Zajímavé je na chvíli se pozastavit u roku 1958, resp. 1959, kdy se začal v bývalém Československu uplatňovat zákon o trvalém usídlení kočujících osob z roku 1958.⁵⁵ V literatuře bývá toto datum představované jako mezník v novodobé historii olašských Romů, při kterém došlo k jejich nucenému usazení (např. Davidová 2000: 74, Horváthová 2002: 51, Hübschmannová 2002: 21).

53 „*Khanči aba. Aba na. Aba ando gav phirasas buči te keras po chábenoro. Kerasas kaj le gáže haj denas amen chábe, pa jekb vika kolompíri kerasas od rána. Kerasas detehara o osmej ži ráči do šestej, do šidzmej. Pa jekb vika kolompíri. Kade kerasas buči. Musaj sa te keras, ke merasas bokhatar.*“

54 Vedle toho se část Romů z Borovan odstěhovala ještě před válkou / nástupem komunistů do dalších dvou vesnic ve vedlejších okresech, kde žijí jejich potomci dodnes.

55 Zákon č. 74 ze 17. 10. 1958, „o trvalém usazení kočujících osob“ byl schválený Národním shromážděním a veřejně vyhlášený 11. 11. 1958. Ukládal národním výborům povinnost poskytnout pomoc kočovným osobám při přechodu k uselému způsobu života a zároveň těmto osobám pod hrozbou trestu zakazoval setrvat při kočovném způsobu života. § 3 o trestním sankcionování vstupoval v platnost od 1. 3. 1959. Termín soupisu kočujících a polokočujících osob byl stanovený na 3. – 6. 2. 1959 (Jurová 2009: 14).

Zajímavé je, že většina pamětníků z Borovan rok 1958/1959 jako nějaký významný mezník vůbec nevnímá, a tedy ani nezmiňuje. To se dá vysvětlit tím, že se s uplatňováním tohoto zákona v praxi nesetkali. Jak již jsem zmínila, může to být právě proto, že značná část místních Romů přestala z vlastního rozhodnutí kočovat již v průběhu padesátých let, kdy nahradila kočování za pohodlnější život a lepší a pravidelnější příjmy ve slovenských městech anebo v českých zemích. Pamětnice I. M. (nar. 1925) na otázku, zda jim byly na konci padesátých let odebrány vozy a koně, říká:

„Ne. Romové všechno prodali. Koně prodali. A ty vozy tam zůstaly a taky tam shnily. A Romové prodali vše, co bylo ze železa, do sběru.“⁵⁶

Na soupis z roku 1959 spojený s uplatňováním zmiňovaného zákona si pamatuje ze všech oslovených pamětníků pouze jeden:

„Přišli komunisti a tohle zastavili. Sebrali nám koně a vozy, nenechali nám absolutně nic. Zastavili nás někde ve Sviné, a tam už nám sebrali koně, vozy, všechno vzali. Dali nám nějaké peníze a tak nás poslali na vlak, tak jsme se dostali domů. No a všechny staré hned vzali do práce, všechny je sebrali, i ženy i muže.“⁵⁷ (A. M., nar. 1945)

Tento pamětník dodává, že zákaz kočování velmi uvítal. Vzpomíná na dobu kočování v nejhrošším světle, jako na život plný bídy a nedostatku jídla, kdy byl jako dítě vystaven dešti a nepřízni počasí.

„Říkám, tohle udělali dobře! Protože takový život, co jsme žili, to byl konec. Řeknu ti, psí život. Jak se říká. Table doba, řeknu ti, byla moc zlá. Bůh to ale obrátil a přišli komunisti. To už pracovali, už jsme na místě chodili do školy.“⁵⁸ (A. M., 1945)

Pamětník ve své výpovědi vyzdvihuje ukončení kočovného života, který jako dítě zažil a vzpomínal na něj jako na dobu velkého strádání. Dodává, že brzy dostali jeho rodiče byt v panelovém domě, kde měli postele a peřiny a „konečně tam neteklo“.

Jak jsem ale zmínila, ze sledované skupiny „zastavil“ soupis v roce 1959 jen minimum osob. Část Romů již odešla do měst „za lepším“ několik let před soupisem, a ten se jich proto nikterak nedotknul. V samotných Borovanech mohl soupis probíhat velmi formálně, a tak zůstal zapomenut.

56 „Na. Sa bikindine le Rom. Le grasten bikindine. Haj le vurdona vi ašile kbote haj vi kbote kberñile. Haj le Rom sa bikindine penge le sastrura ande zberura, le Rom penge.“

57 „Avile le komunisti, avile haj kado ašadine. Le grasten haj vurdona amendar sa kidline, boj či mukhline amenge kbanči absolutně. Ašadine ame varekaj andi Sviña, aba kbote kidline amendar le grasten, le vurdona, sa kidline... Hake kade varesoske lóve dine ame, naj kade bišadine ame pi mašina, kade avilam kbère. Naj line le phüren takoj sa intregonen ande búča, sá kidine len intregonen, vi le žuvlen, vi le muršen.“

58 „Me pbenav, kado místo kerdine! Ke kaso trajo sar ame sas, to kočec. Pbenav tuke kodo psí život. Sar pbenel pe. Igen nasules, pbenav tuke, boj kadi luma, so sas... O Devloro kade boldas kado, haj avile le komunisturi. Kade aba kernas búči, aba po them ande školi phírasas!“

Dalším důvodem, proč pro některé romské pamětníky z Borovan nebyl rok 1959 významným předělem, byla skutečnost, že některé rodiny v polokočovném způsobu života pokračovaly ještě i v dalších dvou desetiletích, a to i přesto, že tento způsob života byl po zákazu kočování nezákonný a osobu, která se nadále potulovala, mohl stihnout trest ve formě šestiměsíčního až tříletého odnětí svobody (Horváthová 1964: 368). Podle několika pamětníků měli poslední Romové koně a vozy, na kterých v té době již jen občasné vyjížděli za sběrem surovin a výkupem kůží a dalších produktů, ještě na konci sedmdesátých let. Na to, jak jezdili jako děti s koňmi, část starších Romů žijících v Borovanech dodnes vzpomíná.

„Ještě když já jsem byl malý, táta měl koně. Choval ho za domem. I já vím o koních všechno. Dokážu ti říct podle zubů, jak je starý a takové věci.“⁵⁹ (T. G., nar. 1973)

Jednalo se zřejmě o rodiny spíše sociálně slabé, které zřejmě místní úřady nechaly „přežít“ při podobném způsobu obživy. Podle výpovědí ještě v šedesátých letech tyto rodiny jezdily na cesty a na vozech pod plachtami přespávaly i s několika malými dětmi. Tito „poslední polokočovníci“ si drželi jen krátké trasy, po vsích v blízkém okolí. Delší okruhy do vzdálenějších míst či zemí s koňmi a vozy zůstaly v poválečném období nenávratnou minulostí.

Kočování i po zákazu kočování na Slovensku možná nebylo u Romů z Borovan až tak raritní. Historička Anna Jurová (Jurová 2009: 34) uvádí, že v archivních pramenech z různých okresů najdeme zmínky o pokračování kočování a vlastnictví koní i přes zákaz vyplývající z uvedeného zákona. K tomu podle ní došlo zejména proto, že v praxi byl soupis kočovných a polokočovných osob aplikován velmi nejednotně a subjektivně.

11.1 Odchody Romů z obce po r. 1950

Obecní kroniky nám pomáhají utvořit si představu o početním vývoji borovanské romské komunity v období komunismu. Jak jsem již zmiňovala, tyto záznamy, stejně jako svědectví pamětníků, hovoří o odchodech velké části místních Romů zejména do východoslovenských okresních a krajských měst a také do českých zemí.

V roce 1954 se v Borovanech nacházelo v olašské osadě rozložené na obou stranách místního potoka více než padesát domů, v nichž žily asi dvě stovky Romů, což představovalo již jen malou část předválečného stavu. V roce 1962 je počet Romů v obecní kronice vyčíslen na 135 s tím, že tu žijí hlavně staří lidé a nemocní s rodinami. Počet těch, kteří zůstali, dle kroniky i nadále klesá.

⁵⁹ „Inke kana me simas šavoro, mure dades sas grast. Khote inkrelas les pala kher. Sa žanav vi me pa grast. Žanav te phenav tuke pala danđ, sosko phúro lo haj kase veci.“

„Narodil jsem se 1952, a když jsme odtamtad odcházeli, tak mi bylo sedm, to bylo v roce 1959. To jsme se odstěhovali sem do Čech. Táta sem jezdil i předtím, každý rok, ale tohle byl takový mezník, kdy v Čechách už zůstal. To bylo postupně, ne najednou. Vím, že děda byl tenkrát asi mezi prvními, co jim zbourali ten barák, a pak postupně odbourávali všechny. Ale děda už tenkrát měl tady v Čechách syny, tak tam nechtěli bydleť s babičkou sami, na starý kolena. Oni jim to na Slovensku nabízeli, ale neurčili jim nějaký termíny. Kdo bude chtít, může s jejich souhlasem jít, když si to tady v Čechách zařídí. Oni zbourají ten barák, vyplatí je a můžou se nastěhovat do Čech. Když už děda bydlel tady v Čechách, tak jsem se na tu vesnici jel podívat a některý Olaši tam ještě bydleli. Okolo sedmdesátého roku tam ještě v té zadní části pár baráček bylo. Pravidelně se jezdilo na Slovensko, dokud tam ještě byl někdo z příbuzných.“ (M. M., nar. 1952)

Většina Romů, kteří z osady odešli, se přestěhovala do okolních měst. Řada z nich se usadila zejména v Prešově a v Košicích na panelových sídlišťích či v jiných městských čtvrtích.

U roku 1971 je v borovanské kronice uvedeno, že v obci žilo 120 Romů a roku 1975 již jen 62. Přes mírné výkyvy zůstává jejich počet podobný až do roku 1988, kdy v osadě dle údajů z kroniky bydlelo 64 Romů. V té době Romové žili již jen v přední části osady, zadní část bývalých pozemků vlastněných Romy byla srovnána se zemí a ponechána ladem. Na počátku devadesátých let pak podle kroniky dosáhl počet Romů nejnižšího bodu: pouhých 39 osob (r. 1991). O čtyři roky později tu již ale žilo 68 lidí v osmi domech, a v roce 1997 potom 75.⁶⁰

11.2 Ti, co zůstali

Pamětníci i zápisy v kronice se shodují v tom, že během dvou dekád po válce odešli především ti „schopnější a movitější“ a v Borovanech zůstali pouze „staří a méně schopní lidé“. Jak se traduje, kdo mohl a měl peníze, odešel.

Neodešli ale všichni a je zajímavé zaměřit se na obyvatele, kteří zde zůstali. Byly to jednak rodiny, které si udržely své „trasy“, tj. kontakty s neromskými vesničany v okolí, od kterých vykupovaly peří, kůže, hadry a další produkty či drobné zboží. Tyto rodiny tedy byly usazené v Borovanech, ale vydávaly se na kratší trasy po okolí s koněm a vozem, na kterých také nocovaly, stejně jako v předválečném období. Odlivem „konkurence“ v podobě jejich příbuzných pro ně mohl tento způsob obživy zůstat lukrativní. „Polokočovnictví“ pak většinou zaniklo generačně: nejstarší muži zestárlí či zemřeli a pro mladou generaci takový způsob obživy již nebyl přijatelný. „Polokočovníci“, kteří mnoho let po zákazu kočování nadále žili sezónně nomádkým způsobem života, i když již jezdili s koňmi a vozy pouze v rámci blízkého okolí, museli zřejmě čelit

60 V roce 2000 jsem již sama zaznamenala v rámci terénního výzkumu oficiálně hlášených 69 osob s tím, že tento údaj byl oproti realitě podhodnocen minimálně o třicet osob.

značným tlakům ze strany místních úřadů i státních orgánů⁶¹ (i když měli práci pojištěnou razítkem pro státní podnik Zber Prešov). Vedle posledních dvou větších rodin, které do začátku sedmdesátých let částečně „jezdily s vozy“,⁶² v Borovanech dále setvali jen staří lidé, kteří zde strávili celý život, a jedna mnohopočetná rodina s dvanácti dětmi (narozeními v padesátých až osmdesátých letech), smíšená s neolašskými Romy.

Několik rodin movitějších olašských Romů se krátce vrací k „ježdění po vesnicích“ (*phírel gava*) i na sklonku osmdesátých a na začátku devadesátých let, i když v této době se již nejedná o výkup surovin, nýbrž o podomní prodej např. oblečení a obuvi levně zakoupené v Maďarsku či Polsku. Tyto cesty jsou podnikány automobilem anebo také s taškou na kolečkách a podle pamětníků částečně navazují na předchozí kontakty s Neromy v době „polokočování“. Část Romů, materiálně i statusově nejnižší postavená, se vrací k obživě výkupem surovin: tentokrát nahrazují kola koňmi tažených vozů kolečka lidmi tlačných vozíků, na kterých se odváží do sběrných surovin železo.

11.3 Permanentní návraty

Pro období komunismu není typický pouze odliv obyvatel, ale také jejich návraty zpět do Borovan při nevydařeném pokusu o migraci či při ztrátě bydlení ve městě. Rada borovanských Romů sice v Čechách zůstala natrvalo, někteří se ale po několika letech vraceli a stěhovali se k příbuzným žijícím ve východoslovenských městech nebo právě v Borovanech. Vrátit se zpět do osady, kde bylo možné jednoduše si vybudovat provizorní obydlí, se ukázalo jako nejjednodušší dočasné řešení nenadálé krizové situace pro mnoho rodin. To ostatně platí dodnes. Skutečnost, že zde má řada osob příbuzné, a také to, že se olašští Romové původem z Borovan považují za „*jekh nípo*“ (jednu velkou rodinu), která se vždy při příchodu dlouho neviděných členů rodiny ujišťuje o vzájemném bratrství a pomoci, napomáhají snadné integraci vracejících se emigrantů zpět do místní romské komunity.

V období komunismu můžeme sledovat příběhy permanentní migrace z Borovan a zase zpět, čehož si s velkou nelibostí všímá obecní kronika. V zápisu z roku 1963 se konstatuje: „Cigánske obyvatelstvo stále mení svoj pobyt.“ Podobně v zápisu z roku 1967 se uvádí, že „Rómovia stále migrujú, nehlásia sa na MNV, nedá sa teda ani zistiť ich počet.“ S neustálými příchody a odchody obyvatel romské osady a s obtížností stanovit jejich přesný počet a zároveň udržet oficiální přehled o Romech se úřady potýkají až do současnosti a snaží se fluktuaci osob všemožně zabránit.

61 Zajímavé je, že tato předpokládatelná represivní opatření nikdo z pamětníků netematizoval.

62 Zde je přesnější použít tento doslovný překlad českého termínu „kočovat“ do olašské romštiny: *phírel vurdonenca* (jezdit s vozy) nebo *gava phírel* („jezdit vesnice“ – tj. jezdit po vesnicích). Tyto termíny jsou pro popis poválečného způsobu obživy sledované skupiny vhodnější, než české slovo kočovat, které evokuje právě delší migrační trasy a trvalý život na cestě.

12 Závěr: polokočovníci?

Na začátku tohoto článku jsem si položila otázku, zda je sledovaná skupina olašských Romů z východního Slovenska některými autory správně označovaná jako „polokočovná“. Jak jsem ukázala, tato skupina se začala usazovat v obci, kterou nazývám Borovany, zřejmě od šedesátých let 19. století s tím, že minimálně od desetiletí následujícího zde žily některé rodiny zřejmě nějakým způsobem usazené. Z rekonstrukce meziválečného způsobu života můžeme usuzovat, že zatímco část Romů žila v obci trvale usazeně, větší část Romů vážala svou obživu na nomádský způsob života. Zřejmě s ohledem na různou kapacitu mobility u různě sociálně postavených rodin si některé rodiny vytvářely a udržovaly delší migrační okruhy, které přesahovaly hranice Slovenska i Československa, jiné rodiny střední okruhy po okolních okresech, a jiné krátké okruhy, v rámci blízkého okolí. Zároveň byly až do uzavření hranic v roce 1939 Borovany na trasách jiných kočovných olašských Romů z Polska, Ukrajiny, Ruska, Rumunska nebo Maďarska, kteří sem směřovali zřejmě nejen kvůli sňatkovým výměnám.

V rámci jedné skupiny tedy najdeme Romy pohybující se na škále od usedlého života, přes polokočovně (zřejmě s různě dlouhými intervaly odjezdů a návratů do obce, od několika dní zřejmě po několik měsíců) až po téměř zcela kočovné rodiny, které mohly být na trase možná i delší časové období. Samozřejmě, tyto trasy se mohly v průběhu života měnit. Z tohoto závěru vyplývá, že ač lze v souvislosti s borovanskými olašskými Romy hovořit o polokočovnicích, toto označení pro celou skupinu je poměrně dost nepřesné a redukuje načrtnutou škálu podob způsobu života popisované skupiny na její aritmetický průměr. Navrhuji hovořit spíše o různých současně se vyskytujících formách nomadismu doprovázených procesem sedentarizace ve sledované obci.

Prameny

Nahrávky

Nahrávka s A. M., nar. 1945, muž, natočeno 23. 7. 2016, Leicester, Velká Británie, vedla Markéta Hajska. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2016–07–23–01.

Nahrávka s F. M., nar. 1950, muž, natočeno 15. 8. 2008, Jablonec Nad Nisou, vedla Markéta Hajska. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2008–08–15–01.

Nahrávka s I. M., nar. 1925, žena, natočeno 16. 7. 2005 v Prešově, Slovensko, vedla Markéta Hajska. Audioarchiv autorky.

Nahrávka s L. T., nar. 1965, muž, natočeno 16. 7. 2016, Leicester, Velká Británie, vedla Markéta Hajska. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2016–07–16–02.

- Nahrávka s M. M., nar. 1952, muž, natočeno 2001 O. Poduškou, Chomutov.
K dispozici přepis rozhovoru. Soukromý archiv autorky.
- Nahrávka s M. P., nar. 1938, žena, natočeno 2001, Svitavy. Audioarchiv autorky.
- Nahrávka s R. M., nar. 1962, muž, natočeno 31. 10. 2015 v Prešově, Slovensko, vedla Markéta Hajská. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2015–10–31–01.
- Nahrávka s T. G., nar. 1973, muž, natočeno 1. 3. 2016 v Borovanech, Slovensko, vedla Markéta Hajská. Audioarchiv autorky.
- Nahrávka s T. G., nar. 1946, žena, natočeno 2. 3. 2016 v Borovanech, Slovensko, vedla Markéta Hajská. Audioarchiv autorky.

Archivní zdroje

Kroniky obce „Borovany“. Zapůjčeno na OU „Borovany“. Nepublikováno.
National Archives and Records Administration, n.d., Washington D.C. - NARA microfilm publication T715 and M237: New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924, database, FamilySearch (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JJ5B-T3K> : 6 December 2014), Janos Makula, 26 Mar 1912; citing departure port Hamburg, arrival port New York, ship name Batavia.

*Státní archiv Prešov, Slovensko.*⁶³

Mikrofilmy – obec „Borovany“: 1,793,654 a 1,793,655.

Další obce (Jméno obce, okres: číslo mikrofilmu): Brutovce, Levoča: 1,739,083. Gňazdá, Stará Lubovňa: 1,739,197. Hnilec, Spišská Nová Ves: 1,739,199. Jaklovce, Gelnica: 1,739,209. Kecerovské Pekľany, Košice: 1,978,931. Kokošovce, Prešov: 1,792,766. Koprivnica, Giraltovce: 1,792,768. Krásna nad Hornádom, Košice: 1,923,076. Krivany, Sabinov: 1,792,773. Križovany, Prešov: 1,792,389. Lenartov, Bardejov: 1,792,643. Lendák, Kežmarok: 1,739,440. Lipovce, Prešov: 1,792,647. Ľubica, Kežmarok: 1,739,640. Ľubotín, Sabinov: 1,792,654. Malcov, Bardejov: 1,792,632. Matiašovce, Kežmarok: 1,739,648. Ňaršany, Sabinov: 1,793,520 a 1,793,522. Nižná Myšľa, Košice: 1,923,133. Nižná Šebastová, Prešov: 1,792,929. Nižný Slavkov: 1,792,911. Nižný Tvarožec, Bardejov: 1,792,912 a 1,792,913. Ohradzany, Humenné: 1,792,915. Osturňa, Kežmarok: 1,739,664. Považská Bystrica, Považská Bystrica: 2,004,656. Plavnica, Stará Lubovňa: 1,793,216. Renčíšov, Sabinov: 1,793,524. Spišská Stará Ves, Kežmarok: 1,739,847. Stará Lubovňa, Stará Lubovňa: 1,739,889. Šarišské Dravce, Sabinov: 1,794,091. Šarišské Jastrabie, Sabinov: 1,794,092. Široké, Prešov: 1,794,082. Švábovce, Poprad: 1,739,892. Vislanka, Sabinov: 1,794,323. Župčany, Prešov: 1,920,557.

63 Kromě obce „Borovany“ byly všechny mikrofilmy získány přes *Family Search* („Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1910," database with images) – viz kapitola 2 Metodologie.

Literatura

- Andrš, Z. 2016. Our God is Gold: Vlashika Rom at a Crossroads? *Ethnologia Actualis*, 16 (2), 66–80.
- Bodnárová, Z. 2009. *Gramatický náčrt romského dialektu maďarské obce Versend*. Diplomová práce. Praha: FF UK, ÚJCA.
- Čajánková, E. 1954. Život a kultura rožkovianských Cigánov. *Slovenský národopis* II, 1–2, 149–175 a 285–306.
- Čerenkov, L. 2008. Cyganskaja dialektologija v Ukraine. *Istorija i sovremennoe sostojanie. Naukovi zapysky. Zbirnyk prac' molodych včenyh ta aspirantiv*, 15, 489–503.
- Davidová, E. 1965. *Bez kolib a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- Davidová, E. 2000. Poválečný život a osudy Romů v letech 1945–1989. In: *Černobílý život*. Praha: Gallery, 67–78.
- Dudeková, G. 2013. Právo alebo milosrdenstvo? Domovská príslušnosť ako základný princíp sociálnej starostlivosti v Uhorsku. In: Kováč a kol. (eds.). *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV: Bratislava.
- Džambazovič, R. 2001. Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia (Výsledky súpisu Rómov z roku 1893). *Sociológia*, 33 (5), 491–506.
- Guy, W. 2001. The Czech Lands and Slovakia: Another false dawn?. In Guy, W. (ed.). *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 285–332.
- Fraser, A. 1992. The Rom migrations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 2, 131–145.
- Haišman, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj inštitucionálneho zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice (1945–1998)*. Praha: Socioklub, 137–183.
- Hajská, M. 2012. A me sam vlašika haj vorbinas vlašika! (My jsme Olaši a mluvíme olašsky!) Nástin jazykové situace olašských Romů z východního Slovenska v etnicky smíšené komunitě. *Romano Džaniben*, 19 (2), 35–53.
- Hajská, M. 2015. Gažikanes vaj romanes? Jazykové postoje olašských Romů jedné východoslovenské komunity ke třem místně užívaným jazykům. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti*. SAV: Bratislava, 346–373.
- Hancock, I. 2001. *Země utrpení*. Praha: Signeta.
- Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Horváthová, E. 1995. Doslov. In: Ab Hortis: *Cigáni v Uhorsku 1775*. Bratislava: Štúdio –dd–.
- Horváthová, J., 2002. *Kapitoly z dejín Romů*. Praha: Člověk v tísni.
- Hübschmannová, M. 2002. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého.

- Jurová, A. 2002. Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde („nelegálne osady“). *Človek a spoločnosť*, 22 (4). Dostupné z: <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2002/jurova-st.html> [cit. 1. 11. 2016].
- Jurová, A. 2008. Rómovia na južnom Slovensku na základe celouhorského súpisu z roku 1893 (problémy početnosti, národnostnej príslušnosti. In: Šutajová, J., Ďurkovská, M. (eds.). *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika II)*. Prešov: Universum, 211–219.
- Jurová, A., 2009. Niektoré aspekty súpisu kočujúcich a polokočujúcich osôb v roku 1959. *Romano Džaniben*, 16 (ñilaj), 13–36.
- Jurová, A. 2011. Domovské právo vo vzťahu k Rómom v predmnichovskej ČSR. In: Štenpien, E. (ed.). *Historický vývoj súkromného práva v Európe: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v dňoch 27.–28. mája 2011 na Právnickej fakulte UPJŠ v Košiciach*. Košice: Právnická fakulta UPJŠ, 121–144.
- Kára, K. a kol. 1975. *Ke spoločenské problematice Cikánů v ČSSR*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.
- Kramářová, J. 2003. *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- Liégeois, L. P. 2007. *Roma in Europe*. Strasbourg: Council of Europe publishing.
- Mann, A. 2003. Historický proces formovania rómskych priezvisk na Slovensku. In: *Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Brno: Historický ústav AV, Historický ústav FF MU a Matice moravská, 273–282.
- Mann, A. 2013. Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu. *Romano džaniben*, 20 (2), 37–51.
- Marushiakova, E. 2000. *The Bulgarian Gypsies – Searching their Place in the Society*. balkanologie.revues.org/4 (2), nestránkované. Dostupné z: <https://balkanologie.revues.org/323> [cit. 1. 11. 2016].
- Marushiakova, E., Popov, V. 2001. *Gypsies in the Ottoman Empire*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2004. Segmentation vs. Consolidation: The Example of Four Gypsy Groups in CIS. *Romani Studies* 14 (2), 145–191.
- Nečas, C., 1997. Diskriminace a perzekuce slovenských Cikánů v l. 1939–1945. *Nové obzory*, 19, 121–152.
- Nováček, J. 1968. *Cikáni včera, dnes a zítra*. Praha: Socialistická akademie v Praze.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- Pavelčíková, N. 2009. Příklad olšavských Romů na Ostravsko v padesátých letech 20. století (ve světle dobových zpráv). *Romano džaniben*, 16 (ñilaj), 37–66.
- Romano džaniben (autor neuveden). 1998. Josef Pešta, motospojka u hlavního štábu. *Romano džaniben*, 5 (4), 64–71.

- Sus, J. 1961. *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Scheffel, D. 2015. Belonging and domesticated ethnicity in Velký Šariš, Slovakia. *Romani Studies*, 25 (2), 115–149.
- Šusterová, I. 2015. *Život olašských žien*. Bratislava: Veda.
- Tkáčová, A. 2002. Rómovia v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: Vašečka, M. (ed.). 2002. *Čačipen pal o Roma. Súbrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Wagner, P., Wagnerová, M. (nedatováno). *Vlaxika Rom. Olaši*. Dostupné z: <http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/culture-3/vlaxika-rom-olai> [cit. 1. 11. 2016].

Online zdroje

- Collin, 2016. Collins dictionary. Online slovník. Dostupné z: <https://www.collins-dictionary.com/dictionary/english/seminomadic>. [cit. 1. 11. 2016].
- Merriam – Webster 2016. Online slovník. Dostupné z: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/seminomad>. [cit. 1. 11. 2016].
- Dictionary.com. Online slovník. Dostupné z: <http://www.dictionary.com/browse/semi-nomad>. [cit. 1. 11. 2016].
- „Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1910,“ database with images, state regional archives, Slovakia. Dostupné z: <https://familysearch.org>. [cit. 1. 11. 2016].